

Sabina Rejman

Tłumaczenie

(Uniwersytet Rzeszowski, Polska)
ORCID: 0000-0002-4863-6943

Pierwsze przejście demograficzne w Galicji jako element modernizacji – Rzeszów na tle największych miast Galicji: Lwowa i Krakowa

Artykuł dotyczy wybranych aspektów modernizacji społeczeństwa galicyjskiego na przykładzie przemian demograficznych Rzeszowa w XIX w. Tematem jest pierwsze przejście demograficzne polegające na zmniejszeniu wartości współczynników urodzeń i zgonów. W przypadku miast mniejszych, jak Rzeszów, bazowanie na XIX-wiecznych danych statystycznych budzi wątpliwości historyków. Ponowna analiza z uwzględnieniem aktualnego stanu badań dostarcza przesłanek do sformułowania wniosku, iż w Rzeszowie na przełomie XIX i XX w. zauważalne były symptomy pierwszego przejścia demograficznego.

Słowa kluczowe: demografia, Galicja, pierwsze przejście demograficzne, Rzeszów, modernizacja

Według Andrzeja Chwalby cywilizacja rustykalna obecna w Europie przez wieki w XIX stuleciu zaczęła ustępować cywilizacji przemysłowej. Procesom industrializacji, które zmieniły stosunki gospodarcze i społeczne, towarzyszyła modernizacja dokonująca się w wielu sferach życia. Poddani królów przeobrażali się w obywatele państw w coraz większym stopniu uczestniczących w podejmowaniu decyzji politycznych i życiu społecznym, na przykład poprzez uczestnictwo w wyborach. Państwa zaś unowocześniały zasady swojego funkcjonowania, aby zachować kontrolę nad procesami społecznymi zapoczątkowanymi gruntownymi przeobrażeniami gospodarki¹. Julian Dybiec wskazał obszary zmian, które świadczyły o dokonującej się modernizacji w Galicji: wzrost alfabetyzacji, opracowanie strategii rozwoju gospodarczego (prace Józefa Supińskiego i Stanisława Szczepanowskiego) i próby jej realizacji, organizowanie się życia społecz-

¹ A. Chwalba, *Czy Galicji sukces był pisany? Cywilizacja przemysłowa 1880–1914* [w:] *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914). Studia i szkice*, red. K. Fiołek, M. Stala, Kraków 2011, s. 25–29.

nego w formie organizacji i stowarzyszeń, przygotowywanie wystaw gospodarczych poświadczających zmiany i upowszechniających nowe idee, modernizacja infrastruktury poprawiająca komfort życia, rozwój nauki, wzrost świadomości narodowej całego społeczeństwa polskiego². Na procesy modernizacyjne zachodzące w Galicji wskazywali też Krzysztof Broński i Piotr Franaszek³. Autorzy ci zgodnie podkreślają, że modernizacja nie ominęła Galicji, ale właśnie się w niej dokonywała, w wielu obszarach nie dochodząc do finału.

Modernizacja dotyczyła również procesów demograficznych. Na przełomie XIX i XX w. w Galicji widoczne były symptomy pierwszego przejścia demograficznego, które w znaczący sposób zmieniało model reprodukcji ludności. Od najdawniejszych czasów poglądy dotyczące rozwoju ludności pojawiały się na marginesie rozważań filozofów i ekonomistów. Z czasem zajmowały coraz więcej miejsca, a zasadniczą kwestią było pytanie o liczbę ludności i ewentualne granice jej przyrostu. Odpowiedzi wpisywały się w trzy nurty: populacjonizm (opowiadał się za wysoką prokreacją), antypopulacjonizm (zalecał hamowanie przyrostu ludności ze względu na jego niekorzystne następstwa), „optimum zaludnienia” (należy zachowywać równowagę między liczbą ludności a zasobami, którymi ona dysponuje – w tym żywnością). Z dużym i krytycznym oddźwiękiem spotkała się teoria Tomasza Roberta Malthusa⁴, ogłoszona po raz pierwszy w 1798 r. (*Traktat o prawie ludności*), w której autor opowiadał się za ograniczaniem wzrostu demograficznego ze względu na brak równowagi pomiędzy tempem wzrostu ludności i środków na jej utrzymanie. Restrykcje miały dotyczyć przede wszystkim ubogich w zakresie prawa do zakładania rodziny i przyznawania im pomocy⁵.

Obawy T.R. Malthusa i jemu współczesnych wynikały z braku wiedzy o dokonującym się właśnie przejściu demograficznym, które później okazało się pierwszym. Zgromadzony materiał statystyczny pozwolił demografom

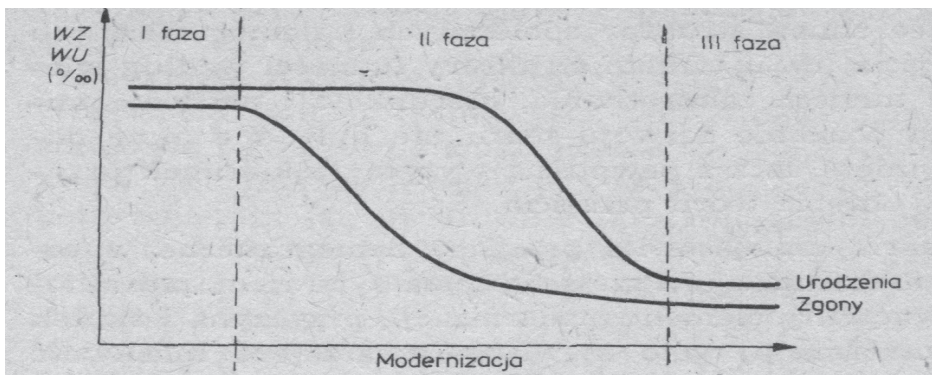
² J. Dybiec, *Galicja na drodze do wielkiej przemiany* [w:] *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych...*, s. 31–42. Zob. również tegoż, *Nauka a modernizacja społeczna w Galicji w epoce autonomii* [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 20: *Historia wychowania, misja i edukacja*, red. K. Szmyd, J. Dybiec, Rzeszów 2008, s. 58–65.

³ K. Broński, *Galicja w dobie autonomii wobec wyzwań nowoczesności* [w:] *Między zacofaniem a modernizacją. Społeczno-gospodarcze problemy ziem polskich na przestrzeni wieków*, red. E. Kościak, T. Głowiński, Wrocław 2009, s. 395–412; J. Dybiec, *Galicja na drodze do wielkiej przemiany* [w:] *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych...*, s. 31–42; P. Franaszek, *Między nowoczesnością a zacofaniem. Rola przemysłu naftowego w modernizacji gospodarki i społeczeństwa Galicji na przełomie XIX i XX wieku* [w:] *Między zacofaniem a modernizacją...*, s. 413–428.

⁴ Ł. Gołębiowski, *Robert Malthus – pierwszy demograf* [w:] T.R. Malthus, *Prawo ludności*, Warszawa 2007, s. 7–10.

⁵ M. Okólski, *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*, Warszawa 2005, s. 193–212.

z przełomu XIX i XX w. na podjęcie refleksji, której wyniki po raz pierwszy opublikowano w latach 40. XX w. (prace F. Notesteina – 1945, a także K. Davisa, D. Kirka z Uniwersytetu w Princeton). W następnych latach teoria była testowana empirycznie i modyfikowana⁶. Klasyczny schemat przejścia demograficznego składa się z trzech faz. W pierwszej współczynniki urodzeń i zgonów są wysokie i podlegają okresowym wahaniom, co przekłada się na niewielki przyrost naturalny, w czasie klęsk elementarnych przyjmujący wartość ujemną („rozrzutna” reprodukcja ludności). W fazie drugiej spada natężenie zgonów na skutek szeroko rozumianego postępu cywilizacyjnego, a następnie natężenie urodzeń, co jest konsekwencją ograniczania liczby urodzeń poprzez preferowane zachowania społeczne i kontrolę urodzeń. W rezultacie przyrost naturalny przejściowo gwałtownie wzrasta (eksplozja demograficzna). Faza trzecia charakteryzuje się niskim i stabilnym natężeniem zgonów i urodzeń, co daje niski przyrost naturalny („oszczędna” reprodukcja ludności).

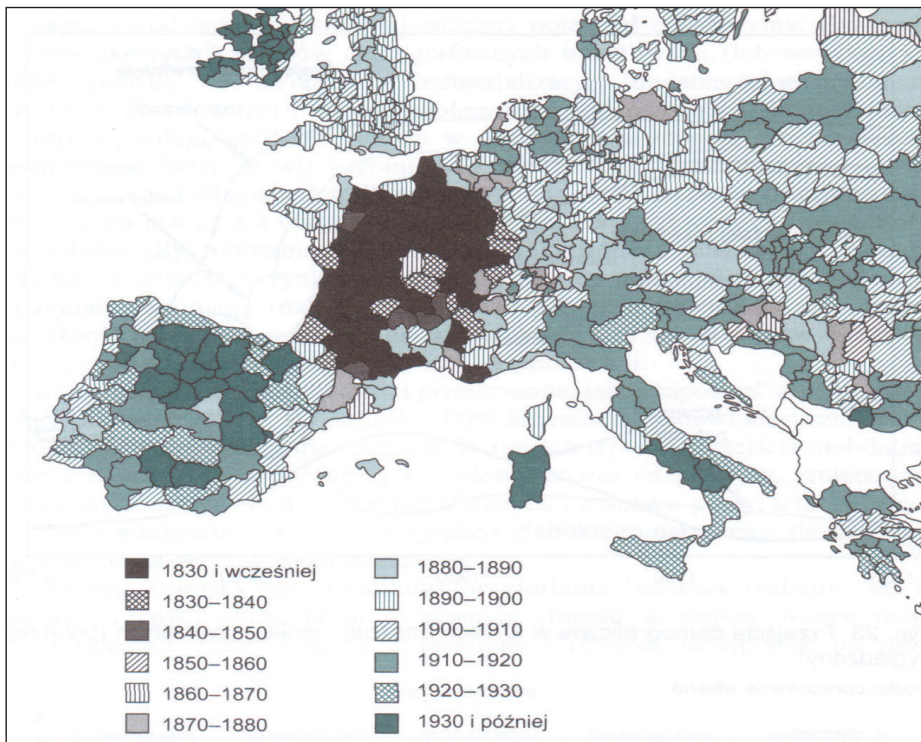
Wykres 1. Model pierwszego przejścia demograficznego – trzy fazy

Źródło: A. Maksimowicz, B. Pułaska-Turyna, M. Rószkiewicz, *Rodowód i ewolucja teorii przejścia demograficznego* [w:] *Teoria przejścia demograficznego*, red. M. Okólski, Warszawa 1990, s. 51.

Pierwsze przejście demograficzne zaczęło się w rozwiniętych krajach Europy Zachodniej i Północnej między XVII a XIX w. od spadku natężenia zgonów (współczynnik zgonów obniżył się do 30‰, a w drugiej połowie XIX w. osiągał wartości nawet poniżej 20‰). W pierwszej połowie XIX w. zmiany te odnotowano w Czechach, Wielkopolsce, Grecji, Hiszpanii, Portugalii, Szwajcarii, Włoszech, a w drugiej połowie – w Irlandii, Rosji, Rumunii, Serbii. W ślad

⁶ A. Maksimowicz, B. Pułaska-Turyna, M. Rószkiewicz, *Rodowód i ewolucja teorii przejścia demograficznego* [w:] *Teoria przejścia demograficznego*, red. M. Okólski, Warszawa 1990, s. 41–68; B. Ogórek, *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa*, Kraków 2018, s. 63–78; M. Okólski, *Demografia. Podstawowe pojęcia...*, s. 212–220.

za zgonami zaczęło również spadać natężenie urodzeń, najpierw jako konsekwencja opóźniania zawierania małżeństwa i wzrostu popularności celibatu, później w wyniku ograniczania liczby urodzeń. Zmiany rozpoczynały się w różnych częściach Europy Zachodniej i Północnej i przesunęły się stopniowo na wschód, były mniej regularne niż spadek umieralności i przerywane okresami stabilizacji współczynnika urodzeń, a nawet okresowym wzrostem. W Europie Zachodniej i Północnej współczynnik urodzeń obniżył się znacząco między przełomem XIX i XX w. a latami 30. XX w. (z 30–35‰ do 15–20‰)⁷.

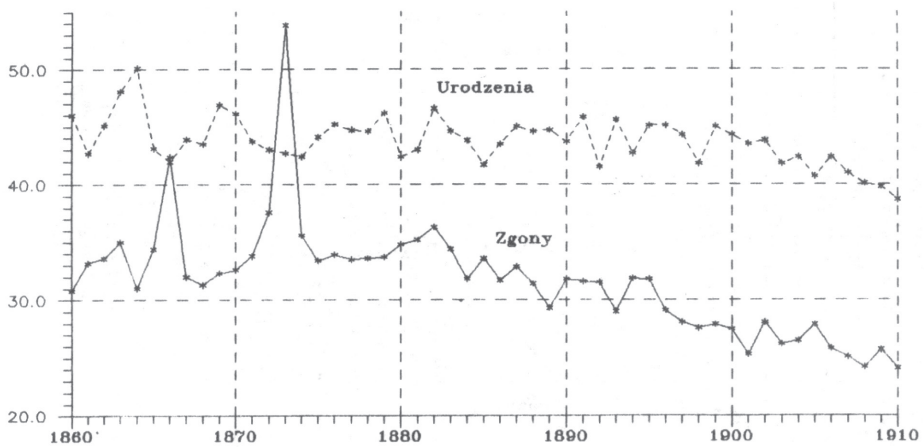
Wykres 2. Regiony Europy według daty zapoczątkowania trwałego spadku płodności na skutek regulacji urodzeń

Źródło: M. Okólski, *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*, Warszawa 2005, s. 133, za: A.J. Coale, S.C. Watkins (red.), *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton University Press, Princeton 1986.

Bartosz Ogórek, podsumowując ustalenia polskich badaczy na temat przejścia demograficznego w Polsce, za początek spadku umieralności w Galicji przyjmuje

⁷ M. Okólski, *Demografia. Podstawowe pojęcia...*, s. 127–130.

lata 1870–1880, natomiast dla rodności lata 1900–1910. Koresponduje to z wnioskami Krzysztofa Zamorskiego zawartymi w pionierskiej pracy *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.* opublikowanej w 1991 r.⁸, w której autor stwierdza, że wzrost ludności Galicji zaczyna się od 1857 r., ale nasila od 1880 r., kiedy wyraźnie spada natężenie zgonów dzięki stopniowej eliminacji chorób zakaźnych. Natomiast spadek natężenia rodności datuje na pierwszą dekadę XX w. Podkreśla też, iż przejście demograficzne w Galicji zostało poprzedzone krótką fazą wstępną, która w dodatku nastąpiła po serii kryzysów demograficznych połowy XIX w. i kompensacyjnym wzroście urodzeń po nich⁹.

Wykres 3. Pierwsze przejście demograficzne w Galicji według Krzysztofa Zamorskiego – stopa zgonów i urodzeń ludności Galicji w latach 1860–1910 w przeliczeniu na 1000 ludności

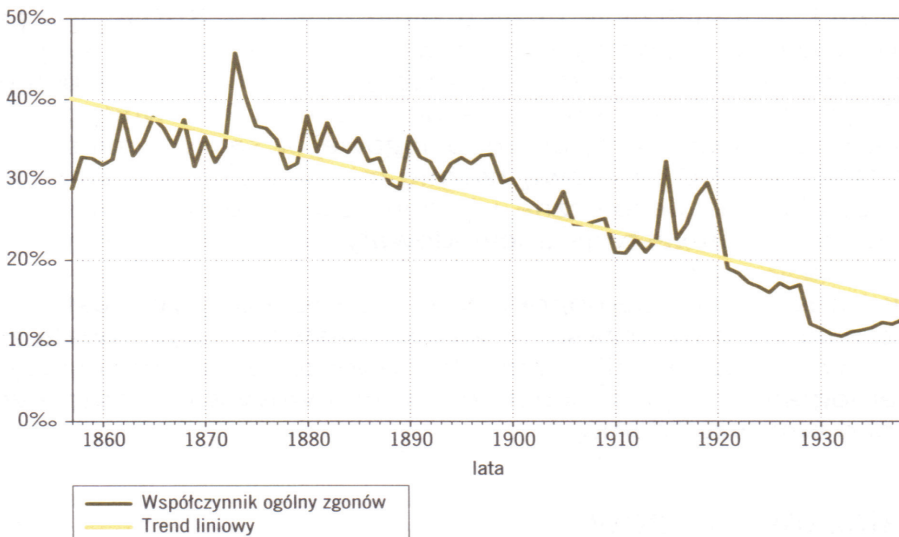
Źródło: K. Zamorski, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991, s. 112.

Pierwsze przejście demograficzne w Galicji dokładniej zostało scharakteryzowane dla Lwowa przez Konrada Wnęka, a dla Krakowa przez Bartosza Ogórka.

⁸ K. Zamorski, *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991. Inne prace tego autora na temat przejścia demograficznego: tenże, *Początki przejścia demograficznego w Polsce*, „Studia Demograficzne” 1993, 2 (112), s. 15–22; tenże, *Transformacja demograficzna w Europie Środkowej w XIX wieku, Wewnętrzne podobieństwa i różnice*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1994, t. 19, s. 27–45; tenże, *Zasadnicze linie przemian demograficznych Galicji w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku* [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 2: *Spółczesność i gospodarka*, red. J. Chłopecki, H. Madurowicz-Urbańska, Rzeszów 1995, s. 95–110.

⁹ B. Ogórek, *Niezatarte piętno? ...*, s. 79–82.

Jak wskazuje Konrad Wnęk, we Lwowie lata 1870–1913 to czas intensywnego rozwoju gospodarczego, o czym świadczą rosnące budżety miejskie. Środki finansowe pozwoliły na modernizację infrastruktury miejskiej: wyremontowano i rozbudowano sieć kanałów miejskich, zasklepiiono rzeki Pełtew i Pasiekę, powiększono sieć wodociągową, wybudowano nową rzeźnię miejską z chłodniami, dzięki czemu warunki sanitarne przechowywania żywności poprawiły się. Inwestycje te spowodowały spadek natężenia zgonów. W okresie wcześniejszym (1857–1899) współczynnik zgonów oscylował w granicach 30–40% i wykazywał duże wahania spowodowane epidemiami. W latach 1900–1913 nastąpił wyraźny spadek współczynnika, przyjmował on wartości z przedziału 20–30%. Trend spadkowy zakłóciła pierwsza wojna światowa, która zwiększyła umieralność z powodu działań wojennych i poprzez zmniejszenie odporności organizmu na skutek warunków wojennych (niedożywienie i głód, trudne warunki mieszkaniowe, utrudniony dostęp do opieki medycznej, choroby zakaźne, w tym grypa hiszpanka). Współczynnik zgonów wzrósł wówczas do ponad 30%. Od 1920 r. współczynnik zgonów ponownie spadał, zbliżając się do 10%¹⁰.

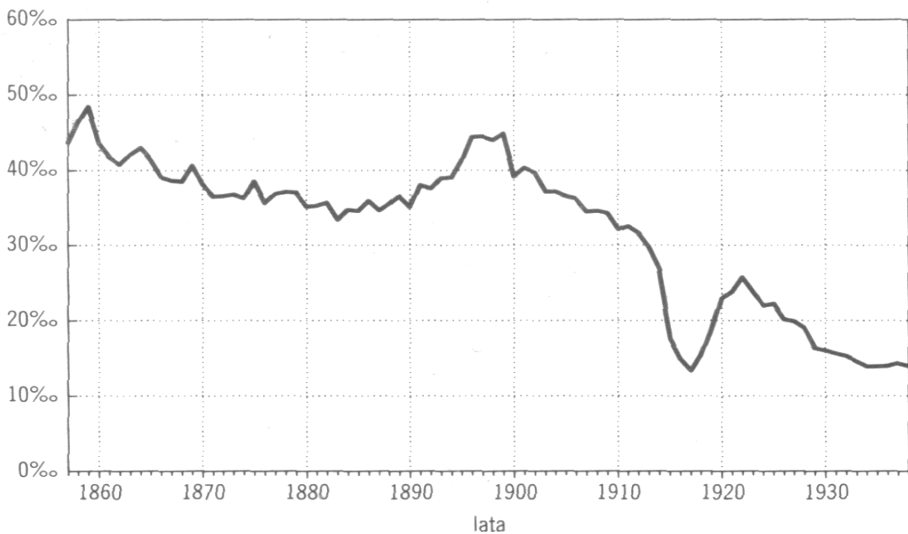

Wykres 4. Pierwsze przejście demograficzne we Lwowie według Konrada Wnęka – współczynnik ogólny zgonów ludności Lwowa w latach 1857–1938 (w przeliczeniu na 1000 ludności)

Źródło: K. Wnęk, L.A. Zyblikiewicz, E. Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938*, Kraków 2006, s. 172.

¹⁰ K. Wnęk, L.A. Zyblikiewicz, E. Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938*, Kraków 2006, s. 170–177.

Współczynnik urodzeń we Lwowie w latach 1857–1887 stopniowo obniżał się, wychodząc od wysokich wartości 40–45‰, do 35‰. Wolne tempo wskazuje, że spadek wartości mógł wynikać z naturalnych zmian w strukturze wieku populacji. Lata 1888–1899 to ponowny wzrost będący najpewniej następstwem napływu do Lwowa ze wsi lub małych miasteczek ludności preferującej tradycyjny model rodziny wielodzietnej. W latach 1900–1914 współczynnik urodzeń wyraźnie spada do 25‰, a w czasie wojny wyraźnie się załamuje (15‰), po czym następuje powojenna kompensacja. W latach 1922–1938 współczynnik urodzeń ponownie powoli maleje do wysokości około 15‰¹¹.

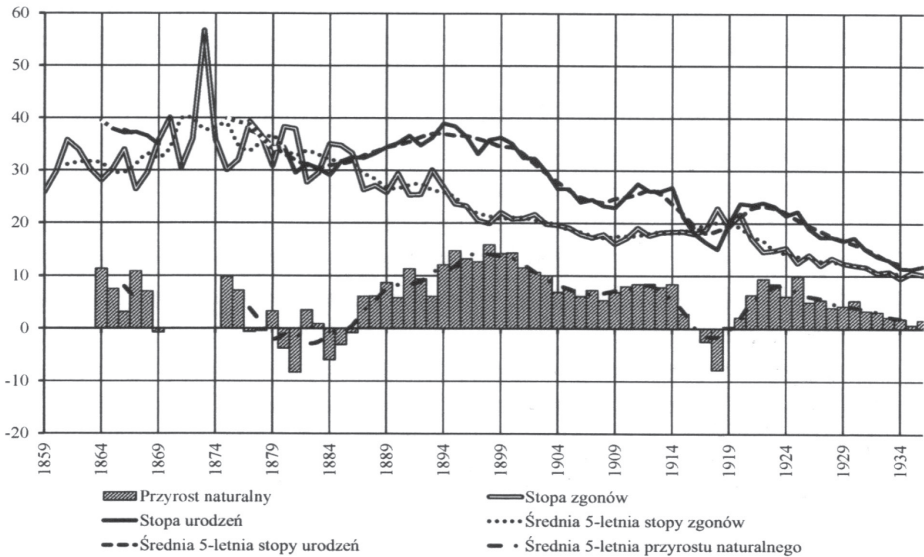
Wykres 5. Pierwsze przejście demograficzne we Lwowie według Konrada Wnęka – wskaźnik rodności efektywnej we Lwowie w latach 1857–1938

Źródło: K. Wnek, L.A. Zyblikiewicz, E. Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938*, Kraków 2006, s. 110.

Według ustaleń Bartosza Ogórka w Krakowie współczynnik zgonów w latach 1859–1873 wykazywał dużą zmienność i przyjmował wartości z przedziału ponad 25–40‰, z wartością maksymalną 57‰ w 1873 r., kiedy panowała ostatnia epidemia cholery. Od 1874 r. następował spadek współczynnika zgonów, zakłócany okresowo epidemiami (w latach 1889–1891 grypy, w 1893 r. ospy prawdziwej). Trend ten utrzymał się do 1910 r. (w latach 1906–1910 współczynnik zgonów osiągnął 17‰) i został zahamowany najpewniej z powodu włącze-

¹¹ Tamże, s. 109–111.

nia w granice administracyjne miasta nowych obszarów o mniej rozbudowanej infrastrukturze, co przekładało się na gorsze warunki sanitarne. Widoczne jest również załamanie spowodowane pierwszą wojną światową. Ponowny spadek wartości współczynnika zgonów widoczny jest od 1922 r. W 1934 r. jego wartość była minimalna w całym badanym okresie i wynosiła 9,5‰¹².

Wykres 6. Pierwsze przejście demograficzne w Krakowie według Bartosza Ogórka

Uwaga: linia przerywana w przypadku stopy urodzeń oznacza, iż obliczeń dokonano na podstawie szacunków.

Źródło: B. Ogórek, *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa*, Kraków 2018, s. 83.

Współczynnik urodzeń wahał się w Krakowie w latach 1865–1900 w granicach 30–40‰ (maksimum w 1866 r. – 41‰). Lata 1890–1900 to ostatni okres wyższej rodności, który Bartosz Ogórek wiąże z migracją do miasta, nie wykluczając innych przyczyn. Spadek natężenia urodzeń rozpoczął pod koniec XIX w. trwał do 1910 r., kiedy został zakłócony przyłączeniem do Krakowa obszarów podmiejskich, co spowodowało jego wzrost, a następnie wojną, która przyniosła załamanie urodzeń. Powojenna kompensacja jest niewielka i od 1920 r. ponownie następuje spadek natężenia urodzeń. W 1935 r. osiągnęło ono wartość minimalną 11‰ dla badanego okresu¹³.

¹² B. Ogórek, *Niezatarte piętno?...*, s. 81–83.

¹³ Tamże, s. 82–84.

Porównując dane demograficzne dla Krakowa i Galicji (po 1918 r. dla województw południowych II Rzeczypospolitej), Bartosz Ogórek wnioskuje, iż spadek umieralności dla miasta i Galicji następuje w podobnym czasie (pierwsze pięciolecie lat 80. XIX w.), w Krakowie odznacza się jednak większą dynamiką. Większe różnice dotyczą natężenia urodzeń, które w Krakowie jest mniejsze niż w Galicji i mniej stabilne. Spadek natężenia rodności w Krakowie rozpoczął się w połowie lat 90. XIX w., a w Galicji niespełna dekadę później (początek XX w.)¹⁴.

Badając pierwsze przejście demograficzne we Lwowie i w Krakowie, obydwaj autorzy zwracają uwagę na zakłócenia obrazu powodowane różnymi czynnikami. Charakterystyczne dla tego okresu powiększanie granic administracyjnych miast poprzez przyłączanie obszarów podmiejskich miało także demograficzne następstwa w zakresie natężenia zgonów i urodzeń. Warunki życia na obszarach włączanych do miast były gorsze niż w samych miastach, których infrastruktura była modernizowana (oświetlenie elektryczne, kanalizacja, wodociągi, rzeźnie i chłodnie, place i hale targowe, dostęp do opieki lekarskiej). Skutkowało to zatrzymaniem spadkowego trendu natężenia zgonów w mieście lub nawet jego okresowym wzrostem. Z kolei przywiązanie ludności wiejskiej do tradycyjnego modelu rodziny wielodzietnej powodowało zatrzymanie tendencji spadkowej natężenia urodzeń lub też okresowy wzrost rodności. Pierwsza wojna światowa znalazła odbicie w drastycznym wzroście umieralności i załamaniu się rodności, co wynikało nie tylko ze strat wojennych, ale też z pogorszenia się warunków życia. Przełożyło się to na osłabienie organizmu, większą podatność na choroby i śmiertelność, mniejszy potencjał rozrodczy, a i wojenne okoliczności nie sprzyjały zakładaniu rodziny. Charakterystyczna też była, na co zwracają uwagę obydwaj autorzy, niewielka powojenna kompensacja urodzeń. Nie wszystkie zgony w mieście dotyczyły jego mieszkańców. Część osób przybywała do miejskich szpitali dla podjęcia leczenia, a nie zawsze operacje i kuracje kończyły się sukcesem. Wobec wielu przypadków medycyna pozostawała bezradna. Czasami ich wyodrębnienie jest niemożliwe i wówczas natężenie zgonów jest większe niż w rzeczywistości.

We Lwowie (od 1872 r.) i w Krakowie (od 1884 r.), wzorem innych miast europejskich, działały miejskie biura statystyczne, które zbierały dane o rozwoju ludności i jego uwarunkowaniach¹⁵. Jednak dla większości miast galicyjskich nie dysponujemy kompletem danych dotyczących ruchu naturalnego (w tym urodzeń i zgonów) oraz liczby ludności, które są niezbędne dla obliczenia współczynników urodzeń i zgonów stanowiących podstawę do wnioskowania

¹⁴ Tamże, s. 87–90.

¹⁵ Zob. K. Wnęk, L.A. Zyblikiewicz, E. Callahan, *Ludność nowoczesnego Lwowa...*, s. 23. Zob. też: *Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich...*

o stopniu zaawansowania przejścia demograficznego. Dane o ruchu naturalnym gromadziły najczęściej kancelarie gmin wyznaniowych i dotyczyły one parafii w jej granicach administracyjnych. A rzymskokatolickie parafie miejskie przede wszystkim obejmowały samo miasto i okoliczne wsie. Zgodnie z zasadą przyjętą przez państwo austriackie przy okazji reformy metrykalnej w 1782 i 1784 r. księgi metrykalne powinny być odrębne dla każdej miejscowości w parafii i dla trzech serii danych: urodzeń, ślubów i pogrzebów¹⁶. Sposób i czytelność zapisu w zachowanych księgach nie zawsze bądź nie dla całego badanego okresu umożliwiają takie rozróżnienie. Z zapisanych urodzeń i zgonów należy wyodrębnić urodzenia martwe, zapisywane w jednej bądź drugiej księdze. Z kolei dane dotyczące liczby ludności precyzyjnie podają spisy ludności, ale tylko dla roku spisowego i dla całych miejscowości, jedynie z uwzględnieniem struktury wyznaniowej. Tak więc dane dotyczące ruchu naturalnego i dane dotyczące liczby ludności odnoszą się do różnych populacji. Liczbę ludności parafii podają schematyzmy diecezjalne, jednak wiarygodność tych danych nakazuje zachowanie ostrożności. Natomiast powtarzające się z roku na rok identyczne liczby ludności skłaniają do zastąpienia ich wartościami uzupełnionymi metodą interpolacji. Ponadto w schematyzmach odnotowywano, co prawda niesystematycznie i szacunkowo, żołnierzy z garnizonów ulokowanych w miastach oraz służbę domową, którą stanowiła ludność napływowa z okolicznych wsi, przeważnie kobiety¹⁷. Te grupy ludności częściowo tylko uczestniczyły w życiu parafii, także w aspekcie demograficznym, co znajdowało odzwierciedlenie przede wszystkim w statystyce zgonów, ale zapisy te również dotyczą najpewniej tylko części całego zjawiska.

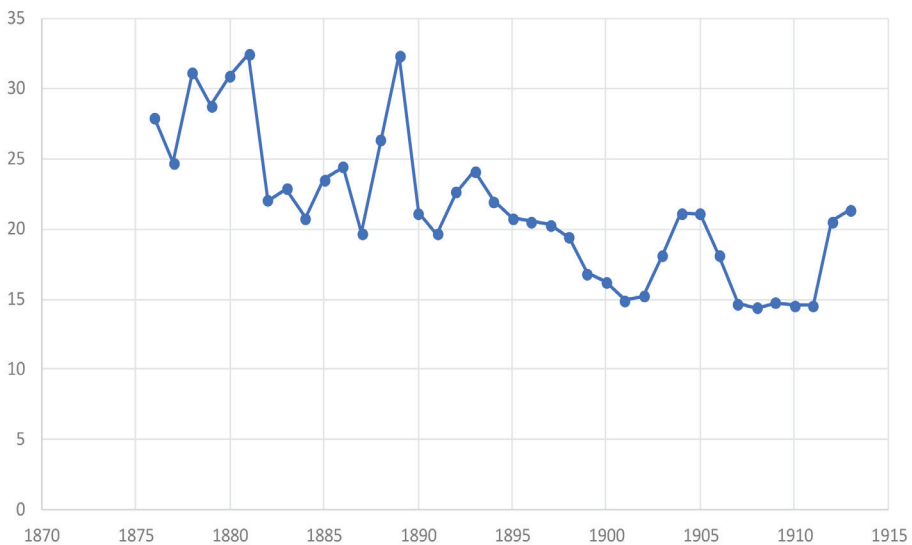
Mimo tych trudności i ograniczeń podjęta została próba przeanalizowania współczynnika zgonów dla rzymskokatolickiej parafii farnej w Rzeszowie (diecezja przemyska), mieście zaliczonym do większych w Galicji Zachodniej, w latach 1876–1913. W tym okresie parafia oprócz Rzeszowa obejmowała także okoliczne wsie: Ruską Wieś z Rudkami (początkowo ujmowane odrębnie), Pobitno i Załęże (ujmowane odrębnie lub łącznie), Staroniwę, Wilkowyję, Zwienczycę. Zgony odnotowane zostały w księgach metrykalnych *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Rzeszowie*, przechowywanego w Archiwum Państwowym w Rzeszowie (zespół 1132)¹⁸.

¹⁶ C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 98.

¹⁷ G. Zamojski, *Schematyzmy diecezji przemyskiej ob. łac. jako źródło statystyczno-kartograficzne*, „Rocznik Przemyski” 2005, t. 41, z. 4 „Historia”, s. 127–142.

¹⁸ Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół nr 1132 *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Rzeszowie*: sygn. 1 *Księga zgonów – Rуска Wieś, parafia Rzeszów*, sygn. 11 *Księga zgonów parafia rzymskokatolicka Rzeszów*, sygn. 13 *Księga zgonów Parafia Rzymskokatolicka Rzeszów oraz Pobitno, Staroniwa, Wilkowyja, Załęże, Zwienczyca*.

W pierwszym okresie (1876–1881) współczynnik zgonów, mimo wahań, kształtuje się na wysokim poziomie (25–32‰) charakterystycznym dla fazy przedtranzytoryjnej. W latach 1882–1893 natężenie zgonów cechuje duża zmienność, ale tendencja spadkowa jest wyraźna (wartości w przedziale 20–32‰). Od 1894 r. następuje powolny, ale systematyczny spadek wartości współczynnika zgonów (z prawie 22‰ w 1894 r. do około 15‰ w 1901 r. i kolejnych), zakłócony dwoma wyjątkami: w latach 1904–1905 i 1912–1913, kiedy wartości ponownie przekraczają 20‰, i w 1903 i 1906 r. z wartościami w granicach 18‰. Ten okres wskazuje na trzecią fazę przejścia demograficznego¹⁹.

Wykres 7. Współczynnik zgonów w rzeszowskiej parafii farnej w latach 1876–1913 w promilach

Źródło: Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół nr 1132 *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Rzeszowie*, sygn. 1 *Księga zgonów – Ruska Wieś, parafia Rzeszów*, sygn. 11 *Księga zgonów parafia rzymskokatolicka Rzeszów*, sygn. 13 *Księga zgonów Parafia Rzymskokatolicka Rzeszów oraz Pobitno, Staroniwa, Wilkowyja, Załęże, Zwieńczycza*, opracowanie własne.

Współczynnik urodzeń z racji luk w danych dotyczących liczby urodzeń nie wykazuje ciągłości i nie może być poddany analizie. Natomiast podstawą do wnioskowania o przejściu demograficznym mogą być zmiany w umieralności według wieku, przyczyn zgonów i płci.

¹⁹ S. Rejman, *Zgony i ich uwarunkowania w parafii farnej w Rzeszowie w latach 1876–1911 w kontekście pierwszego przejścia demograficznego*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 2018, t. 40, s. 245–272, źródło jak w wykresie.

Jak zauważa Alicja Maksimowicz, „wiek jest podstawowym czynnikiem różnicującym szanse przeżycia niezależnie od etapu cyklu demograficznego”²⁰. Krzywe przedstawiające poziom umieralności w różnych kategoriach wiekowych przybierają kształt litery „U” – prawdopodobieństwo zgonu wysokie po urodzeniu zmniejsza się, minimum osiąga w okresie dzieciństwa, następnie wraz z wiekiem stopniowo rośnie i ponownie osiąga maksimum w najstarszych rocznikach. Spadek natężenia zgonów w wyniku pierwszego przejścia demograficznego dotyczył przede wszystkim najmłodszych roczników: noworodków, niemowląt, młodszych dzieci, czyli tych grup wiekowych, w których umieralność proporcjonalnie była wcześniej największa. Wśród ludności starszej również odnotowywano spadek natężenia zgonów, niekiedy znaczący, ale nie tak spektakularny jak wśród dzieci²¹.

W przypadku rzeszowskiej parafii farnej te prawidłowości nie zawsze znajdują potwierdzenie (tabela 1).

Tabela 1. Zgony w parafii farnej w Rzeszowie w latach 1876–1913 według wieku

Lata	Liczba zgonów	W tym w wieku:									
		0	%	1 do 19	%	20 do 59	%	60 i więcej	%	nieokreślony/ nieczytelny	%
1786–1885	1860	355	19,09	439	23,60	712	38,28	338	18,17	16	0,86
1886–1895	2140	469	21,92	427	19,95	809	37,80	393	18,36	42	1,96
1896–1905	2469	575	23,29	495	20,05	884	35,80	481	19,48	34	1,38
1906–1913	2644	685	25,91	573	21,67	798	30,18	552	20,88	36	1,36
Razem 1876–1913	9113	2084	22,87	1934	21,22	3203	35,15	1764	19,36	128	1,40

Źródło: Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół nr 1132 *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Rzeszowie*, sygn. 1 *Księga zgonów – Ruska Wieś, parafia Rzeszów*, sygn. 11 *Księga zgonów parafia rzymskokatolicka Rzeszów*, sygn. 13 *Księga zgonów Parafia Rzymskokatolicka Rzeszów oraz Pobitno, Staroniwa, Wilkowyja, Załęże, Zwieńczycza*.

W odniesieniu do rocznika zerowego wyraźny jest wzrost jego udziału procentowego wśród wszystkich zgonów (z 19% do prawie 26%). Na pewno przyczyniły się do tego luki we wcześniejszej rejestracji urodzeń, z których część

²⁰ A. Maksimowicz, *Wzorzec umieralności w kolejnych fazach przejścia [w:] Teoria przejścia demograficznego*, red. M. Okólski, Warszawa 1990, s. 132.

²¹ Tamże, s. 132–139.

nie została odnotowana, szczególnie w przypadkach, gdy zaraz po urodzeniu następował zgon. W kategorii wiekowej 1–19 lat widoczny jest spadek z niepełna 24% do prawie 22%. Jeszcze większy spadek – z 38% do nieco ponad 30% odnotowano w kategorii 20–59 lat i to właśnie ta grupa była rzeczywistym beneficjentem wydłużania się życia. W rocznikach najstarszych (60 lat i więcej) odsetek nieco wzrósł z 18% do ponad 19%, co wskazuje na wolno rosnący udział osób starszych w populacji.

Średnia wieku liczona dla całej populacji maleje zarówno dla mężczyzn (z prawie 31 do 28,5 lat), jak i dla kobiet, chociaż w tym przypadku nieznacznie (z prawie 31 do 30 lat). Przyczyną jest zapewne wzrost kompletności rejestracji najmłodszych roczników, wśród których umieralność była największa. Konsekwencją była zaniżona wartość średniej. Przeciętny wiek zmarłych obliczony z wyłączeniem rocznika zero daje odmienne wyniki. Średnia jest wyraźnie wyższa, wykazuje też tendencję wzrostową, chociaż umiarkowaną co do wielkości zmian. W przypadku mężczyzn rośnie z prawie 37 do ponad 38 lat, w przypadku kobiet z ponad 38 do ponad 39 lat. Zmiany te wpisują się w kontekst pierwszego przejścia demograficznego.

Tabela 2. Średnia wieku zmarłych w parafii farnej w Rzeszowie w latach 1876–1913

Okres	Średnia wieku liczona dla całej populacji zmarłych		Średnia wieku liczona z wyłączeniem rocznika 0	
	Mężczyźni	Kobiety	Mężczyźni	Kobiety
1876–1895	30,76	30,96	36,99	38,64
1896–1913	28,51	30,14	38,37	39,69

Źródło: jak w tabeli 1.

Zjawisko to można również diagnozować, analizując przyczyny zgonów, ich strukturę i zmiany. Konkluzje z takiej analizy przeprowadzonej dla parafii farnej dla okresów 1876–1890, 1891–1905, 1906–1913 stanowią podstawę do następujących wniosków. Na obniżenie poziomu umieralności największy wpływ miało ograniczenie chorób zakaźnych, przede wszystkim układu oddechowego (gruźlica, zapalenie płuc, bronchit) oraz chorób układu pokarmowego (biegunki). Zmniejszył się także udział zgonów spowodowanych powikłaniami z powodu ciąży, porodu i połoгу, a także niektórych chorób wieku dziecięcego. Po przejściu demograficznym rósł natomiast udział nowotworów i chorób układu krążenia, lepiej teraz diagnozowanych i typowych dla zmienio-

nych warunków życia²². W parafii farnej w Rzeszowie na tradycyjnym poziomie utrzymywały się zgony określone ogólnie: w odniesieniu do noworodków i niemowląt jako brak sił żywotnych (7%), a wobec osób starszych jako uwiąd starczy (6%). Wyraźny jest spadek udziału chorób zakaźnych (z 17% do 8,5%) oraz układu pokarmowego (z prawie 13% do 4%). O wzrastającym udziale chorób typowych dla okresu po przejściu demograficznym, określanym dzisiaj mianem cywilizacyjnych, świadczy wzrost udziału zgonów z powodu chorób serca (z niespełna 1% do 7%) i raka (z nieco ponad 1% do nieco ponad 3%). Natomiast wzrost odsetka chorób spowodowanych gruźlicą (z ponad 8% do prawie 15%) i chorobami układu oddechowego (z 13% do 18%) być może był spowodowany trafniejszym rozpoznaniem lekarskim, a także rosnącą ich świadomością, szczególnie w przypadku gruźlicy. W przypadku chorób układu moczowego zauważalny jest wzrost ich udziału (z prawie 3% do prawie 4%), a następnie spadek (do nieco ponad 2%). Może on wynikać z upowszechniania się przekonania o konieczności zasięgnięcia porady lekarskiej i coraz skuteczniejszego diagnozowania i leczenia. Odsetek zgonów spowodowanych komplikacjami związanymi z ciążą i porodem nieznacznie zmalał (z 0,5% do 0,2%), zmniejszył się też nieco odsetek zgonów co do których nie podano przyczyny (z 2,5% do 1,5%), co może świadczyć o rosnącej jakości rejestracji metrykalnej i diagnostyki medycznej. Wzrósł też nieco udział zgonów w następstwie wypadków lub samobójstw (z nieco ponad 1% do 2,5%)²³.

Badając wpływ przejścia demograficznego na umieralność według płci, Alicja Maksimowicz wskazuje, iż w miarę obniżania się ogólnego poziomu umieralności kobiety odnosiły większą korzyść płynącą z wydłużania się życia. Konsekwencją była rosnąca z czasem nadwyżka względna zgonów mężczyzn²⁴. W parafii farnej w Rzeszowie (tabela 3) występuje nadwyżka zgonów mężczyzn (prawie 54% zgonów mężczyzn i 46% zgonów kobiet), ale w ciągu całego badanego okresu wykazuje stabilność (minimalna liczba zgonów, dla których nie określono płci, nie zmienia zasadniczego obrazu). Na pewno na strukturę zgonów według płci wpływ wywierały dodatkowe czynniki, to jest obecność w mieście dwóch znaczących liczbowo grup – garnizonu wojskowego (mężczyźni) oraz służby domowej (przede wszystkim kobiety), ale ich rzeczywiste oddziaływanie trudno wyrazić w liczbach ze względu na trudności z określeniem ich liczby (najwięcej danych jest w odniesieniu do wojska, ale nie zawsze są one łatwe do interpretacji) oraz braku jasnej zasady co do miejsca

²² Tamże, s. 139–152.

²³ Więcej na ten temat zob. S. Rejman, *Zgony i ich uwarunkowania w parafii farnej...*, s. 263.

²⁴ A. Maksimowicz, *Wzorzec umieralności...*, s. 152–159.

pochówku i jego rejestracji (czy parafia rzeszowska jako miejsce pobytu, czy też parafia rodzinna).

Tabela 3. Zgony w parafii farnej w Rzeszowie w latach 1876–1913 według płci

Lata	Liczba zgonów	Mężczyźni	%	Kobiety	%	płeć nieznana	%
1876–1895	4000	2137	53,43	1857	46,43	6	0,15
1896–1913	5113	2749	53,76	2361	46,18	3	0,06
Razem	9113	4886	53,62	4218	46,29	9	0,10

Źródło: jak w tabeli 1.

Pierwsze przejście demograficzne w Galicji jest stosunkowo dobrze zdiagnozowane dla całego kraju i największych miast Lwowa i Krakowa. W przypadku mniejszych ośrodków, jak Rzeszów, problemem jest uzyskanie kompletnych danych dotyczących parametrów służących do oceny stopnia zaawansowania procesu, czyli liczby urodzeń, zgonów i liczby ludności odnoszących się do populacji zamieszkałej na określonym obszarze w dłuższym przedziale czasowym, obejmującym przełom XIX i XX w. Pomocne mogą być inne dane związane z badanymi zjawiskami, jak na przykład charakterystyka zgonów według wieku, średnia wieku zmarłych, struktura przyczyn zgonów, struktura zgonów według płci i zmiany zachodzące w tych obszarach wraz z upływem czasu. W przypadku Rzeszowa najprawdopodobniej dokładniejsza niż wcześniej rejestracja rocznika zerowego spowodowała, iż obraz pierwszego przejścia demograficznego nie jest jednoznaczny w zakresie struktury i średniej wieku zmarłych. Wskazują na nie natomiast: wzrost średniej wieku zmarłych liczonej z wyłączeniem rocznika zerowego, zmiany w strukturze chorób będących przyczyną zgonu, nadwyżka zgonów mężczyzn nad zgonami kobiet.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Państwowe w Rzeszowie, zespół nr 1132 *Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Rzeszowie*:

- sygn. 1 *Księga zgonów – Ruska Wieś, parafia Rzeszów*
- sygn. 11 *Księga zgonów parafia rzymskokatolicka Rzeszów*
- sygn. 13 *Księga zgonów Parafia Rzymskokatolicka Rzeszów oraz Pobitno, Staroniwa, Wilkowyja, Zależe, Zwieńczyca.*

Opracowania

- Broński K., *Galicja w dobie autonomii wobec wyzwań nowoczesności* [w:] *Między zacofaniem a modernizacją. Społeczno-gospodarcze problemy ziem polskich na przestrzeni wieków*, red. E. Kościk, T. Głowiński, Wrocław 2009, s. 395–412.
- Chwalba A., *Czy Galicji sukces był pisany? Cywilizacja przemysłowa 1880–1914* [w:] *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914). Studia i szkice*, red. K. Fiołek, M. Stala, Kraków 2011, s. 25–29.
- Dybiec J., *Galicja na drodze do wielkiej przemiany* [w:] *Kraków i Galicja wobec przemian cywilizacyjnych (1866–1914). Studia i szkice*, red. K. Fiołek, M. Stala, Kraków 2011, s. 31–42.
- Dybiec J., *Nauka a modernizacja społeczna w Galicji w epoce autonomii* [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 20: *Historia wychowania, misja i edukacja*, red. K. Szmyd, J. Dybiec, Rzeszów 2008, s. 58–65.
- Franaszek P., *Między nowoczesnością a zacofaniem. Rola przemysłu naftowego w modernizacji gospodarki i społeczeństwa Galicji na przełomie XIX i XX wieku* [w:] *Między zacofaniem a modernizacją. Społeczno-gospodarcze problemy ziem polskich na przestrzeni wieków*, red. E. Kościk, T. Głowiński, Wrocław 2009, s. 413–428.
- Gołębiewski Ł., *Robert Malthus – pierwszy demograf* [w:] T.R. Malthus, *Prawo ludności*, Warszawa 2007, s. 7–10.
- Kuklo C., *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009.
- Maksimowicz A., Pułaska-Turyńska B., Rószkiewicz M., *Rodowód i ewolucja teorii przejścia demograficznego* [w:] *Teoria przejścia demograficznego*, red. M. Okólski, Warszawa 1990, s. 41–68.
- Maksimowicz A., *Wzorzec umieralności w kolejnych fazach przejścia* [w:] *Teoria przejścia demograficznego*, red. M. Okólski, Warszawa 1990, s. 118–163.
- Ogórek B., *Niezatarte piętno? Wpływ I wojny światowej na ludność miasta Krakowa*, Kraków 2018.
- Okólski M., *Demografia. Podstawowe pojęcia, procesy i teorie w encyklopedycznym zarysie*, Warszawa 2005.
- Rejman S., *Zgony i ich uwarunkowania w parafii farnej w Rzeszowie w latach 1876–1911 w kontekście pierwszego przejścia demograficznego*, „Przeszość Demograficzna Polski” 2018, t. 40, s. 245–272.
- Rozwój myśli i instytucji statystycznych na ziemiach polskich: ogólnopolska konferencja naukowa z okazji 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego i 200-lecia statystyki polskiej, Kraków-Mogilany 24–25 maja 1993 r.*, oprac. red. S. Jońca, Warszawa 1994.
- Wnęk K., Zyblikiewicz L.A., Callahan E., *Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938*, Kraków 2006.
- Zamorski K., *Początki przejścia demograficznego w Polsce*, „Studia Demograficzne” 1993, 2 (112), s. 15–22.
- Zamorski K., *Transformacja demograficzna w Europie Środkowej w XIX wieku. Wewnętrzne podobieństwa i różnice*, „Przeszość Demograficzna Polski” 1994, t. 19, s. 27–45.
- Zamorski K., *Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w.*, Kraków 1991.
- Zamorski K., *Zasadnicze linie przemian demograficznych Galicji w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku* [w:] *Galicja i jej dziedzictwo*, t. 2: *Społeczeństwo i gospodarka*, red. J. Chłopecki, H. Madurowicz-Urbańska, Rzeszów 1995, s. 95–110.
- Zamojski G., *Schematyzy diecezji przemyskiej ob. łac. jako źródło statystyczno-kartograficzne*, „Rocznik Przemyski” 2005, t. 41, z. 4 „Historia”, s. 127–142.

**The first demographic transition in Galicia as an element of modernization
– Rzeszów compared to the largest cities in Galicia: Lviv and Kraków**

Summary

The article concerns selected aspects of the modernization of Galician society as illustrated by demographic changes in Rzeszów in the 19th century. The subject of the study is the first demographic transition consisting in the reduction of the value of the birth and death rates. In the case of smaller cities, such as Rzeszów, the use of nineteenth-century statistical data raises doubts among historians. The re-analysis, taking into account the current state of research, provides the premises for the conclusion that in Rzeszów at the turn of the 19th and 20th centuries the symptoms of the first demographic transition were noticeable.

Keywords: demography, Galicia, the first demographic transition, Rzeszów, modernization